Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 41 (1955)

Artikel: La vusch giavinonta della mumma romontscha
Autor: Widmer, Ambros
DOI: https://doi.org/10.5169/seals-881744

Nutzungsbedingungen
Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Mehr erfahren

Conditions d'utilisation
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. En savoir plus

Terms of use
The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. Find out more

Download PDF: 15.02.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, https://www.e-periodica.ch

La vusch giavinonta della mumma romontscha*

da P. Ambros Widmer OSB, Mustér

Stimai Romanians,

Il moviment romontsch ei vegnius studiaus bunamein en tut ses aspects e la cultura romontscha ei vegnida tractada tontas e tontas gadas el ravugl della Romania, mo mai — ton sco jeu sai — han ins dau l' honur ad ina Buca-romontsch de mirar da finiastra en ella stiva romontscha e de dir a vus, tgei ch' ils auters pertratgan sur de vies lungatg e conts s' intresseschan de vossa faviala. Quella viseta tier vus ei ina renconuschientscha per tut quels, che han empriu romontsch, per tut quels, che han zacu zaco sin lur via della veta entuppau il lungatg romontsch, che han forsa casualmein udiu in per plaids sursilvans u ladins, han giu interess vidlunder, ein vegni tschaffai e passionai — mo cun quei sundel jeu enamiez miu tema: la vusch giavinonta della mumma romontscha! Gie, tut quels nundumbreivels amitgs della faviala grischuna, dals quals jeu vi tschintschar oz, ein vegni tratgs, carmelai e giavinai neutier dalla vusch dil lungatg romontsch e la mumma romontscha ha acceptau els ed ella ha era — tenor lur habilitad de s' exprimer per romontsch — mess els els bauns davon ni davos. Igl ei clar: sche jeu drovel per ils convertits romontschs il maletg poetic della mumma, che cloma ses affons el mund entuorn a casa, sch' ei quei ina generalisaziun poetica. Schi differents sco ils carstgauns ein, ual aschi differents ein era ils motivs e las vias, sillas qualas nus essan vegni tiel romontsch. Ei cheutras il maletg della mumma giavinonta ina pura fantasia? O, na tier tuts nus convertits romontschs anflein nus ina certa fascinaziun ed ina magia, ch' il lungatg ha exer-

---

*) Nus publichein cheu cun plascher il zun interessant ed instructiv referat de P. Ambros Widmer, salvaus el ravugl della Romania a Glion, Pastgas 1954.

citau sin nus. Emprender romontsch ei buca mo caussa secca scientifica, na igl ei entusiassem, saung e veta.

Tgi ei tut vegniu tiel romontsch?

Igl ei treis grondas gruppas: ils augsegners, ils professers e terzo la glieud normala.

Ils augsegners

Per esser gests en nossa survista historica ed actuala dils convertits romontschs stuein nus numnar en emprema lingia: ils paders caputschins dil 17avel tschentaner. El temps della reformaziun ein quels caputschins talians vegni en Rezia ed han salvau tras lur premura pastorala la cardientscha catolica. Bein san ins dir, ch' il lungtg talian ei buca lunsch naven dil romontsch — jeu less dir, el ei gest prigulus tras sia vischinonza — mo quels Talians han prestau ina lavur extraordinaria. Ils emprems paders vevan buc ina grammatica talian-romontscha, mo cun in slonsch sogn han els empriu romontsch, e lu buca mo romontsch — els mavan dall' Engiadina bassa tochen la Surselva ed emprendevan mintgamai igl idiom della contrada. Lu han els translatau e scret cudischs religius per il pievel en in tal diember e tontas ediziuns, che la veglia literatura sursilvana selai ensumma buca patertgar senza ils caputschins talians.[1] Igl ei nunpusseivel de numnar ils entuorn 200 paders nun-romontschs ch' ein sededicai al pievel romontsch, mo nus stuein admirar in P. Zacharias da Salò, il qual scriva en sia casa parvenda si Cumbel 5 cudischs d' instrucziun religiusa: Il Spieghel de devoziun cun 748 e La Glisch sin il candelier cun 1200 paginas. En fatscha de tanienta lavur stuein nus er' acceptar sia stgisa ch' el pronunzia ella prefaziun: el seigi buca perfetg davart la Ramontsch, »schiond jau bucca natiral Grischun, sonder Italianer.« P. Daniel da Bologna, P. Gion Battesta da Lonato, P. Daniel da Bologna han suandau lur capo-luvrer e scret cudischs romontschs. In caputschin talian vegn ad occupar adina in plaz d' honur ella linguistica romontscha. Igl ei P. Flamiano da Sale (1667-1773). El ha scret l'em-

---

[1] Davart l' historia litterara religiusa dils PP. caputschins, legia: Gadola, Ischi XXXI — XXXVIII.

prema grammatica romontscha ed igl emprem ed aunc oz unic vocabulari sursilvan-surmiran-talian. Bunamein 200 onns pli tard ha lu in auter caputschiner Giovanni da Rieti scret ina semeglionta grammatica per ils giuvens Talians che vulan emprender romontsch. Oz vivin nus el temps, nua ch' ils davos caputschins talians bandunan la tiara retica. Ins stuess tener ault ils davos representants d' ina tradiziun gloriusa ed era della curascha linguistica.

Sper l' Italia dat la provincia austriaca e svizzera paders e missionaris al Grischun. Ell' Engiadina bassa anflein nus a Tarasp, Scuol, Susch, Ardez e Zernez quels neo-romontschs paders brins vegnend neu dall' Austria ed ella Surselva sededicheschan P. Ehrenbert Kohler e P. Theophil Benz della provincia svizzera-tudestga alla pastoraziun romontscha. Els han empriu romontsch alla medema maniera sco lur antecessurs: sper il studi della grammatica — sch' ina era avon maun — ein els i per in pèr meins sin parvenda tier in augsegner ed han priu contact cul pievel e sia tschontscha.

Ensumma astg' ins dir ch' ils caputschins ein stai la gruppa la pli compacta ed unificada che ha acquistau il romontsch. Unitad dil temps: nuninterruttamein dapi il 17avel tschentaner tochen oz ein las undas missionaras vegnidas en Rezia successivamein dallas treis tiaras vischinontas: Italia, Austria, Svizzera. Unitad dil motiv spir religius-pastoral, unitad della metoda: il giuven va tier in meister sin ina parvenda ed anfla leu il sentire cum populo.

Suenter ils caputschins ha il lungatg romontsch era attractau ils benedictins. Era cheu ei il motiv ded emprender romontsch religius-pastorals. Sche la claustra de Mustér vul ademplir ina missiun pastorala en sia baselgia, las fiastas grondas sillas pleivs ed en temps de munconza de pirituals ella Surselva, sco igl ei daventau ils davos onns, lu ston era ils paders de lieunga tudestga emprender romontsch. Mo tiel motiv pastoral eisi aunc in' autra raschun interna che ha menau e vegn a menar ils benedictins tier il lungatg romontsch. S. Benedetg era il grond federalist denter ils fundaturs dils uordens religius. Tenor sia regla stat mintga claustra persesez-

za, sedrezza denton suenter ils usits ed ins sa era dir ch'il lungatg della contrada vischinonta fuorma cun ella in'unitad culturala, furnescha era il material per lavur culturala. Aschia ei il studi dil lungatg romontsch ina part integrala della cultura benedictina de Mustér. Bein eisi buca dau a mintga pader, de suandar il clom della mumma romontscha u silmeins buca dau de suandar quei clom sin maniera perfetga. Ed ins ha buca tralaschau de criticar l' insla tudestga el laghet romontsch, mo en general ston ins constatar ch' il lungatg dils vischins hagi el decuors della historia claustrala adina anflau fervents adherents denter ils paders de lieunga tudestga. E la historia muossa claramein il motiv benedictin-cultural sura numnau. Igl ei cheu indicau de fierer in' egliada sils motivs che han menau tier il romontsch. Sche nus compareglien ils differents motivs d' emprender romontsch cun ina scala, sche savein nus dir: Il pli ault e sublim scalem ei il motiv spirmein pastoral-surnatural dils caputschins, secund scalem: il motiv religius-cultural dils benedictins, tierz: il motiv scientific dils erudits, quart: motiv nazional dil bien compatriot, tschunavel: il motiv della futura spusa; mond da scalem giu vegn lu il motiv ualti materialistic dil marcadont de biestga ed il davos scalem, il pli giudem: il motiv de Hitler che ha — tenor la pressa— fatg emprender dus battagliuns tudestgs per ina eventuala invasiun el Grischun. Anavos tier ils benedictins. Dalla liunga retscha ded avats e paders iasters che savevan e scrivevan fetg e bein romontsch vi jeu presentar — per buca tschintschar memia pro domo sua — mo ils treis pli impurtonts: P. Baseli Veith, P. Beat Ludescher, P. Maurus Carnot.

P. Baseli Veith, naschius 1738, morts 1806, ei oriunds de Würtemberg. El scriva 1771 l' emprema grammatica romontscha per emprender tudestg. Ina veglia necessitad! Il nunemblideivel dr. Ramun Vieli permiert ha remarcau inaga, ch' era quel fetschi in grond survetsch al Romontsch, che muossi ad el cun bia pazienzia e capientscha il lungatg tudestg. Quei ha P. Baseli fatg. El ha instruiu ses scolars romontschs e per quella instrucziun ediu ina secundaga 1805 sia grammatica romontscha-tudestga. Per anflar in bien stampadur eis el vian-

daus tochen Bregenz. Co P. Baseli, il Schuob, era attaschaus a ses scolars romontschs muossa ina cuorta brev romontscha ch' el ha dau ad in scolar per sia mumma a Breil. El scriva leu, ch' il buob mondi ussa a casa ed el hagi bein meritau las vacanzas, el seigi denton in tec disgustaus, mo buca per cuolpa dil Pader Baseli, mo quei vegni a svanir puspei el ravugl della casa paterna. Quei scolar ei staus il futur renomau Landrechter Pieder Antoni Latour de Breil. La grammatica de P. Veith ha per part surviu duront 190 onns tochen che P. Ursicin Simeon ha scret la grammatica che vus tuts enconuscheis. Dapi P. Baseli pudevan ins metter ina grammatica els mauns dil scolar romontsch, il buob veva in muossavia tier il lungatg tudestg: quei ei la prestaziun dil benedictin würtemberghès per la caussa romontscha.

Il secund representant dils paders neo-romontschs en claustra de Mustér ei P. Beat Ludescher. El ei oriunds dil Montafun e publichescha 1809 in cudisch romontsch dell'aritmetica. Ella prefaziun explichescha el siu intent: Tuttas naziuns han lur instrucziuns sur il quen, mo en nies lungatg romontsch han ins aunc ussa buca viu in semegliont cudisch.... Igl ei ver, tochen ussa han ins segidau cun cudischs tudestgs, talians e franzos.... Aber entellin tuts quels lungatgs. Eis ei buca il pli commodeivel d' haver la fontauna en casa sia, che stuer ira pli lunsch per l' aua«.

Ils experts laudan la precisiun e l' expressiun exacta de siu cudisch de quen. Mo P. Beat ei buca mo in um de matematica, anno 1818 daventa el plevon de Mustér, fundescha immediat ina scola primara e scriva in ABC romontsch cun 5 ediziuns. El publichescha il cudisch d' oraziun, che vegn edius sis gadas. In missale romontsch, canzuns de baselgia ed ina doctrina per affons schenghegia il premurau pader al pievel sursilvan avon che returnar sia olma a Diu sco caplon de Cavardiras la primavera 1847.

La renaschientscha dil moviment romontsch els davos 50 onns ei per gronda part d' engraziar a nies car P. Maurus Carnot. D' in temps ch' il Romontsch valeva buca pli bia, cura ch' ins entschaveva a rimnar il scazi linguistic el Dicziu-

nari rumantsch-grischun ed ella Crestomazia, avon ch'el mondi a piarder per adina, ha P. Maurus entschiet a scriver. Bein vegneva Carnot d' ina regiun nua ch' ins veva tschintschau romontsch avon 100 onns, el senteva en sias veinas il saung romontsch — »Die Sprache, ein Heimweh, dass kein Jahrhundert stillt« — mo el ha tonaton stuiu emprender il lungatg sco ils auters novizs e fraters della claustra, che han aunc oz lur duas uras romontsch per jamna. La carezia tier ils Retoromans ha menau P. Maurus tier lur lungatg: »Jeu scrivel pli bugen romontsch mo pli lev tudestg«. La carezia pil pievel ei stada la fontauna de sia activitad sco unider della Svizzera retica e tudestga. Sco il Gotthard tarmetta o 4 flums giuado ella planira fritgeivla, aschia ein ord tgeua cella dil pader e poet a Mustér emanai 4 canals de lavur romontscha-culturala ed han fertilisau il Grischun e la bassa. Tras igl emprem canal: il cudisch: Aus dem Lande der Rätoromanen, surtut tras l'emprema ediziun, ha P. Maurus palesau al Svizzer la bellezia della prosa e poesia romontscha e descret ils usits al Rein ed agl En. Il secund canal ein stai ils teaters romontschs. El ha regalau a nus il meglier drama della litteratura romontscha: la representaziun de Clau Maissen a Rabius la primavera 1911 ei stada sco ina revelaziun dell' olma romontscha. Tras sias poesias e raquintaziuns, avon tut las monas e minas, ha P. Maurus mussau tgei forzas ch' il poet sa prender ord il contact cun pievel e tiara. Quellas treis activitads ein cuntenidas els cudischs e vegnan buca a vegnir emblidadas aschi spert, mo nus astgein era buca emblidar il quart canal oral: P. Maurus sco predicatur ed oratur. Tras ses priedis ha il bien pader plantau el cor dil pievel la carezia divina, tras sias conferenzas ha el mess el cor dil Tudestg svizzer la carezia per la quarta lingua.

Tgi vesa buca P. Maurus en ina gronda sala dil marcau de Basilea cun ses calzers de cuolm, prendend ord sac sia tubachera ed il fazzalet tgietschen raquintond de sia patria grischuna e la faviala romontscha ch' ei tenor il plaid de P. Placi a Spescha il lungatg dil Paradis. Ins ha buca planisau in monument per P. Maurus, siu monument ei eregius el cor dil pievel:

veramein monumentum aere perennius. Per la Romania resta el il grond animatur della veta spirtala e litterara all' entschatta dil vegnavel tschentaner.

Jeu less buca finir la part clericala dils convertits romontschs senza menzionar ils augsegners seculars che han empleniu tscheu e leu las largias e surpriu ina pleiv catolica u reformada sin intschess retic. Igl ei bunamein in tozzel de quels neo-romontschs ed alla testa ston ins metter senza dubi il plevon Wihler de Zuoz, che tschontscha e scriva els treis idioms romontschs. La representaziun de siu drama premiau: La festa dels tabernaculs a Zuoz avon dus u treis stads ei stada ina culminaziun de sia activitad litterara e bein er in unicum de toleranza linguistica-confessionala: Il plevon catolic nun-romontsch scriva in teater che vegn daus dals reformai romontschs engiadines.

Lein ussa calar culs augsegners e fierer in' egliada silla secunda garda dils convertits romontschs:

Ils professers

Quater grondas steilas tarlischan al firmament della linguistica romontscha: Gartner, Böhmer, Ascoli e Jud e de mintgin savess ins discuorer in' ura. Gartner ei Austriac, Böhmer Tudestg, Ascoli Talian e Jud Svizzer e nus vesein cuninaga ch' igl interess ed il studi de nies lungatg sesviluppescha sin ina vasta sfera internazionala. Theodor Gartner ha scret: »Die Rätoromanische Grammatik« e »Das Handbuch der rätoromanischen Sprache« tractond leu ils fenomens della lingua naven da Tschamutt tochen alla mar adriatica. Grazialdo Ascoli ha cun maun genial delucidau ed explicau il lungatg sursilvan ellas »Annotazioni soprasilvane« ed il lungatg dell' Engiadina els »Saggi ladini«. Eduard Böhmer ha rimnau ils cudischs romontschs culla premura ed intensitad d' in professer della Tiaratudestga e cun cert displascher patertgein nus vid las plunas e plunas de cudischs ch' el ha purtau ord la claustra ed ord la Cadi entuorn ils onns 1870 — 1880. El ha publicau il

»Verzeichnis der rätoromanischen Literatur«, quei ei igl antecessur della bibliografia romontscha ded oz. Cul professer Jakob Jud de Turitg entra il studi dil Retoromontsch, u meglier detg dil romontsch grischun el temps modern e la metoda moderna. Jud ha priu si en siu »Sprachatlas Italiens und der Südschweiz« ils plaids de 19 vischnauncas romontschas, ha publicau varga tschien artechels concernent nossa viarva ed oravontut ha el animau ils students romontschs al studi de lur lungatg e quei cun success sco muossa a nus il present dr. Alexi Decurtins.

Las quater grondas steilas ein circumdadas de meins grondas e pintgas: ins savess insumma numnar mintga professer de romanistica a mintga universitad svizzera ed lastra, naven dal professer v. Wartburg a Basilea, che ha salvau ina predilecziun pil romontsch dapi sia professura alla scola cantonala a Cuera tochen il professer George Sarton ell' America, il qual ha scret en sia periodica »Osirsi« 20 paginas sur la litteratura romontscha. Quei che mintgin estimescha de nossa faviala dal pugn de vesta linguistic ano ein — per menzionar mo in pèr detagls sursilvans — la salvaziun digl »s« predicativ: igl um grond, el ei gronds. Il conjunctiv imperfect: mavies = wärest du gegangen, plaids latins svani els auters lungatgs romans sco albus = weiss.

Igl ei capeivel ch' ultra dils Svizzers, las universitads vischinontas agl intschess romontsch seoccupeschan bugen cun nus. L' universitad de Minca ha adina luvrau en quei senn e ses romanists Rohlfs ed Elwert ein en contact culla Ligia Romontscha. Professer Alwin Kuhn ha tschercau ina professura ad Innsbruck per esser pli maneivel dils Ladins. Mo emblideien era cheu buc la vusch giavinonta. Igl ei ina certa magia che la viarva romontscha exercitescha era sils professers e che fa far els stentus viadis e fastedis per discuvierer il misteri della tschontscha alpina. In bi di de stad 1949 munta in um la bellezia scala della staziun a Mustér alla claustra. Siu vestgiu ei plitost paupers ed el ei cargaus cun saccados e dus treis auters sacs dell' armada americana pendan da sia schuiala, pleins de cudischs e scartiras. Igl ei dr. Anton Andorfer dell' univer-

sitad de Vienna: il tip dil professer suenter l' uiara, finanzialmein exhausts, mo passionaus per la scienzia. El vul cudischs ed aunc inaga cudischs per sia collecziun. Dasperas eis el incaricaus ded elaborar in statut cultural della minoritad croatica dell' Austria per la conferenza dils ministers digl exteriur a Londra. Perschuadius ch' il Grischun Romontsch seigi igl exempel per ina certa autonomia linguistica-culturala ella Croazia, publichescha dr. Andorfer, returnaus a Vienna, ina seria d' artechels en lungatg croatic: »Retoromanskih Svicaraca u kantunu Grisunu«. Suenter lavura el per la Caritas svizzera a Vienna e tgei paga vul el: che la Centrala Caritas a Lucerna furneschi ad el cudischs romontschs. Dr. Helmut Lüdtke d' Osnabrück ha l' incumbensa della regenza italiana de studiar il dialect de Napoli. Sil viadi della Tiaratudestga ell' Italia banduna el il tren a Caschanutta — schi maneivel della tiara romontscha astg' ins buca tralaschar ina viseta — va sul Cuolm d' Ursera ed auda silla staziunetta de Tschamutt igl emprem plaid romontsch. La grammatica »Bien di, bien onn« da Sep Modest Nay sut bratsch, va el a pei tras Tujetsch, teidla, auda, capescha e sin cadruvi a Sedrun — igl ei dumengia suenter messa — ughegia Lüdtke las empremas damondas per romontsch. Vinavon a Mustér viandescha il ventireivel romanist e leu va el ell' emprema ustria sin via — las ustrias las fontaunas dil lungatg popular — sesa leu tochen mesa-notg e l' auter di tschontscha el gia pulit romontsch ella biblioteca romontscha della claustra.

Jeu hai numnau Sep Modest Nay. Mai fuss il lungatg vegnius schi propagaus senza Modest Nay. Sia grammatica ed ils vocabularis de Vieli han propi aviert la via tier il sursilvan. Per igl Engiadines han Vonmoos culla grammatica »Terratsch ladin« ed ils vocabularis da Tönjachen-Bezzola prestau ils medems buns survetschs. Quel de lieunga tudestga ha pia neginas difficultads de far enconuschientscha cul romontsch. Ed ils Talians? Nus vein viu che P. Giovanni da Rieti ha ulivau cun sia grammatica la via tier il Grischun. Pils Inglès dat ei silmeins in vocabulari engiadines-inglès. Ils Franzos denton han aunc nuot e damondan enqualga la Ligia Romontscha co els

savessien emprender nossa faviala. La risposta ei, ch' ina femna ha scret ina grammatica franzosa-romontscha, il manuscret ei cheu, mo ils cuosts han aunc buca lubiu la stampa. Ils professers de lieunga franzosa piardan pervia de quei buca la curascha ed els vegnan supplicai sez el Grischun sco il professer Louis Mourin de Bruxelles, che fa sias vacanzas a Mustér e professer Robert Loriot de Dijon, che ha passentau avon l' uiara biaras stads a Breil e surtut a Sedrun, publicond lu ina lavur sur il lungatg tujetschin. La carezia ei era cheu inschignusa. Loriot veva de dar duront l' uiara in cuors romontsch a l' Ecole de Hautes études a Paris ed ha per quei intent tschercau ils emigrants romontschs de Paris e priu si sin plattas ils idioms dellas differentas valladas grischunas. En quei connex seigi remarcau che ils loghens de cura fan la megliera reclama pil lungatg tras restar romontschs. Breil ha en quei grau dau il pli grond anim als convertits romontschs.

Fetg giavinonta ei la vusch della mumma romontscha per ils professers e students en Tschecoslovakia. Cuort suenter l' uiara ei dr. Zdenek Wittoch dil seminari de filologia, vegnius a Mustér, ha fatg cantar la veglia cantadura tschocca Maria Petschen ed ha rugau per dublettas romontschas. Returnaus a Prag ha el publicau ina lavur sur ils plaids engiadines e fatg ina conferenza sur il Grischun. Dalla scol' aulta de commerci a Prag s' interessescha prof. Bermen ed alla renomada Karlsuniversität ei prof. Karel Krejci passionaus per nossa faviala. E la biblioteca nazionala a Prag sto empustar bia cudischs romontschs dalla Ligia Romontscha, pertgei ch' ei seigi gronda damonda suenter cudischs romontschs.

Pertgei quei? Vein nus cheu ina »subinfluenza« misteriusa, pertgei che in dils emprems cudischs sursilvans ei vegnius stampaus a Prag. La Passiun de Niessegner da Baizer Alig de Vrin igl onn 1672. Jeu crei ch' igl ei plitost la fuigia ord la petra realitad en ina litteratura lontana e buc enconuschenta alla partida. Cert par' ei che la Tschecoslovachia ei la tiara la pli romontscha davos la tenda de fier. En secund liug vegn la Pologna cul prof. Theodor Kusznir a Czestocowa. Dil reminent fuss jeu nuota surstaus, sche la gasetta litterara de Moscau

pretendess in di, ch' il lungatg romontsch derivi dal lungatg russ, essend ch' ils consonants palatals »tg« »e« »g« ein semeglionts en russ ed en romontsch. Avon in pèr jamnas han ils students dell' universitad Cambridge en Ingheltiara saviu tedlar in' ura romontscha da Prof. Norman Brook Jopson. Co ha lez entupau nossa faviala? Duront l' emprema uiara mundiala era el il schef della controlla — Briefzensur — postala al ministeri de defensiun a Londra. Melli e melli brevs mavan mintga jamna tras ses mauns, fuvan aviartas, el veva per mintga naziun in translatur. Mo mintga jamna vegnevan era ca 20 brevs screttas en in lungatg che negin capeva. Ellas vegnevan dal Grischun. Jopson anfla o ch' ei seigi romontsch, el anfla en ina libreria ina grammatica de Velleman ed ei semplamein sfurzaus ded emprender romontsch ord raschuns de securitad dil stadi. Ella secunda uiara veva el puspei ded arver las brevs romontschas daventadas fetg numerusas, mo leu era el gia daventaus in vegl amitg dil Grischun e mintg' onn fa era el sias vacanzas romontschas ella Casa Fausta Capaul si Breil u a Sedrun.

La vusch giavinonta tuna lunsch, aschi lunsch ch' ins auda ella fetg bein ell' America. Leu va la caussa all' ingronda: da New York, Baltimore, Cromwell, S. Francisco, Arizona vegnan las damondas per litteratura romontscha al biro della Ligia Romontscha. Beinenqual scriva per romontsch senza haver udiu in plaid romontsch sco il professer Holmes de North Carolina, che scriva a mi en ina brev ils nov de mars: »Saveis vus s' imaginar, che nus studiein cheu a North Carolina romontsch, mo vein mai udiu co quei tuna ella bucca d' in nativ romontsch. Fagesses schi bien e tschintschasses zatgei sin itschal (Tonband) e tarmettesses a mi. Nus essan per exempel buca segirs ella differenza denter tg e tsch (tgau e tschagrun).«

Vus saveis forsa ch' ils Americans vevan anno 1890 udiu mo memia bein la vusch romontscha. Els mavan ell' Engiadina da vitg tier vitg, mettevan ina meisa sin cadruvi ed ils buobs purtavan neutier cudischs vegls e novs. Ils Americans pagavan bein e grondas chistas de litteratura romontscha fuvan

transportadas sur mar, aschia che la biblioteca de New York ha beinenqual cudisch, che nus possedein ni a Cuera ni a Mustér. Ussa denton ein nos frars gronds in tec pli civilisai ed els fan bien per lur sblundergiada tras ina seriusa lavur scientifica. Uriel Weinreich de New York ha scret ina dissertaziun cul tetel: La bilinguitad el Grischun central. Igl ei tipic american che quella lavur ei buca stampada, mo exista sco microfilm. Ina fetg biala lavur ei l' historia culturala dil »Swiss-Romansh people« 1850 — 1950 da prof. Robert Billigmeier en California. Probabel vein nus cheu in substrat romontsch, sia tatta era de Schnaus-Strada.

Mo cul record va ina femna, Elisabeth Maxfield Miller. Ella ei l' emprema Americana che ha scret ina dissertaziun sur nies lungatg: La poesia moderna engiadinesa. Dasperas ha ella publicau ina bibliografia linguistica romontscha e translatau igl »Uorsin« en Inglès. Tgi sa sche buca la biala translaziun inglesa de Sigisbert en Rezia ha dau igl impuls leutier? Las translaziuns de litteratura romontscha en auters lungatgs fuss in capetel per sesez. Elisabeth Miller ha discuvretg nossa faviala sut circumstanzias romanticas. Ella ha frequentau la stad 1935 in cuors talian a Siena. Biars students della Svizzera tudestga mavan el medem cuors e sco ei va: in di eis ella s' inamurada en in student svizzer. Omisdus rumpevan il tgau co ei fuss pusseivel d' anflar ina dissertaziun per la giuvna, che sfurzass ella de returnar en Svizzera enstagl ell' America? Mintga suentermiezdi serimnavan ils students en in cafè a Siena, che apparteneva ad in Engiadines. Ins ha empriu d' enconuscher bein il proprietari dil café ed el muossa inaga alla giuvna in pèr calenders ladins. Ussa vevan els anflau la clav della carezia. Elisabeth pren il lungatg engiadines per la dissertaziun e sto lu viagiar en Svizzera. Ella ha exequiu il plan e luvrau da forza igl onn 1936 el Grischun ed elaborau la dissertaziun — la carezia denton ei puspei svanida, ella vesa siu amitg mo inaga ed il romontsch ha occupau tut siu cor.

Stimai Romanians! Jeu temel de tener si vus memia ditg. Jeu stoi tralaschar beinenqual interessant convertit, sco per exempel prof. Renward Brandstetter de Lucerna, prof. Giese

de Hamburg e prof Gangale de pia memoria. Vus veis avunda professers duront igl onn scolar, e neve, nus cartein bugen ch'els tuts, il prof. Blinkenberg de Dänemark, Aramon y Sera de Barcelona, il prof. Akateeminen Kirjakauppa de Helsinki e prof. Man Triandaphyllidis ded Athen, ils quals ein en correspondenza culla Ligia Romontscha, ein nos megliers amitgs.

Suenter ils professers vegn la davosa gruppa de convertits romontschs: la glieud normala, il bourgeois, il bien compatriot, ensumma mintgin che ha reservau per ina raschun u l'autra en siu cor in plaz per la quarta lingua. Quella gruppa ei la pli spessa en Svizzera, mo tonscha era sur ils confins o, dat ei tonaton per las duas gasettas: Fögl ladin e Gasetta Romontscha 2—300 abonnents egl exteriur, dals quals mo ina part ein emigrants grischuns. Suenter la renconuschientscha della 4. lingua 1938, tras ils sforzs de nies minister cultural cusseglier federal Etter e las publicaziuns de Peider Lansel e Gonzague de Reynold — per menzionar mo dus — ei igl interess pil romontsch carschius immens. Nus anflein oz denter ils convertits cussegliers guvernativs, redacturs, advocats, inschigniers, mediciners, scolasts etc. etc. La caussa ei fetg concentrada sin Turitg; mo Genevra, Aarau, Schaffusa, Solothurn han era lur igniv neoromontsch.

Ils archivars e bibliotecars federals a Berna han, par'ei ina ludeivla fleivlezia per il lungatg retic. Anno 1917 ha signur Lüthi-Tschanz, animaus d'in viadi grischun, scret ina lavur sur la Bibla romontscha e Signur Leonhard Haas, che enconuscha tuts treis idioms, scriva en ina brev plein d'entusiassem: »Con paupers fuss il Grischun senza il romontsch, el fuss nivellaus tenor las schablonas de Turitg e Milaun. Igl ei era ina missiun della scola de Mustér de mussar als students — romontschs e buca romontschs — l'impurtonza dil bein cultural romontsch. Stai si, sedosta Romontsch, pil plaid grischun. Lai buc a posta satrar tiu dun!«

Questa stad conta alla fiasta federala de cant a S. Gagl il chor viril de Trun ina nova composiziun da Ernst Broechin. Quei directur de musica a Brugg lavura dapi 25 onns en tutta tgeuadad per la canzun romontscha e P. Alexander Lozza ha num-

nau sia canzun »Return« la megliera composiziun originala. Signur Max Maag de Turitg translatescha il poet Michel Nay, signur Fink de Winterthur vesa ella Lumnezia ina processiun ed ei talmein impressionaus della tradiziun religius-romontscha ch' el empren romontsch e scriva: »Niedergang und Aufstieg der Rätoromanen«. Il Songaglies Iso Baumer finescha questa stad all' universitad de Berna la dissertaziun sur las malsognas romontschas e last but not least, avon in per onns ha in marcadont de biestga della bassa tarmess siu buob tier il pader statalter a Mustér per emprender romontsch. Cuors rom. vegnan dai.

Igl exteriur stat buca davosnoda. L' Italia, la Tiaratudestga e l' Ingheltiara han buca saviu resister alla vusch giavinonta. Tgei marveglias quels jasters han! Dr. Steinert de Berlin less informaziuns sur la derasaziun dil lungatg, al poet Prampolini a Perugia ston ins tarmetter il vocabulari scursaniu per translatar las pli bialas poesias romontschas el talian, Wilhelmy de Minca ha udiu glieud veglia el Montafun, Vorarlberg, tschintschond zatgei sco romontsch e less saver pli bia, Georg Hofmann de Frankfurt scriva brevs romontschas laschond liber miez la pagina per la correctura, in rector d' ina scola inglèsa less bugen ina tgirunza de Domat per haver caschun de tschintschar romontsch. In folclorist de Berlin less saver l' expressiun romontscha per »suffl'el tg..« ed ord l'America vegn la damonda, co ils Romontschs fetschien S. Clau, e tgei gianter tut vul igl inschignier Henriques de Lissabon ed il signur Thomson de Zaragoza saver?

Mo nus stuein ver pazienzia culs jasters ed ei legra nus puspei, sche dr. Winter, vice-canzler dell' Austria, defenda la cultura retica en siu bi cudischet »Rasse und Kultur«. Ei legra nus sch' il historicher spagnol Batllori S. J. raquenta, ch' el seigi staus commuentaus ded udir ella baselgia de Trun la medema intonaziun e modulaziun dellas oraziuns e canzuns sco en sias muntognas catellanas.

Jeu astgel buc entscheiver cullas librerias, bibliotecas, antiquariats e collecturs en Svizzera ed exteriur, che fan catscha sin nus, mo interessant eis ei co quel e tschel enquera

la correcta adressa per survegnir contact cul lungatg romontsch. Igl ei ver, ils pli biars scrivan directamein alla Ligia Romontscha u allas bibliotecas de Cuera e Mustér. Auters scrivan all'ambassada svizzera u al consulat en lur tiara. Damondas vegnan al ministeri digl interiur a Berna ed agl »Auslandschweizerwerk der Neuen Helvetischen Gesellschaft«. In ha tedlau il priedi romontsch al radio e damonda Beromünster, co el savessi emprender quei dialect. Cheu eisi era cunvegnent de far in compliment al radio talian e tudestg, che han gest il davos temps schau resunar la vusch romontscha en lur emissiuns. Ei va da sesez che la cronica romontscha al radio svizzer e la tournée de conferenzas de dr. Jon Pult en Tiaratudestga han animau bein enqual pil studi de nossa viarva.

Tschei di vein nus survegniu ina invitaziun tier in congress dellas minoritads linguisticas che ha liug a Münster en Westfalia. Prof. Hilkmann de Mainz ei il promotur dil moviment d'unir tut ils lungatgs pigns pil combat communabel. Quei ei buca niev per ils Romontschs, gia pli baul han la Provence e la Catalonia e dapi cuort la Frieslandia priu contact cul pievel romontsch. Ins sa gidar, mo pli maneivel ein a nus tonaton las minoritads romontschas el Tirol e Friul, ch'aulzan era lur vusch giavinonta u plitost lur vusch allarmonta.

Jeu vegnel alla fin. La tiarza gruppa era el davos tren ed jeu hai stuiu metter sut tetg in tec dil tut. Ei fuss aunc de dir bia: las bellezias, mo era las difficultads cura ch'ins semetta vid il romontsch, il fatg ch'igl ei pli lev ded anflar contact cul lungatg romontsch a Turitg ch'en in vitget muntagnard, nua che per exempel ina femna della bassa, e tschontscha ella bein romontsch, vegn ditg buca acceptada psicologicamein. Lu la gronda damonda: tgei romontsch vi jeu emprender? La scola cantonala a S. Gagl ha introduciu romontsch sco rom facultativ. Biaras autras scolas e biars privats fagessen il medem, sch'ei dess mo in romontsch enstagl de quater.

Tonaton ei ina caussa segira: nus vivin en ina conjunctura dil lungatg romontsch. Romontsch ei gronda moda. Sch'ins fiera ora la reit della caussa romontscha, sco jeu hai fatg per miu referat, eis ella pleina en in hui e la raccolta ei fetg reha.

Tschien, forsa mellis han tedlau la vusch giavinonta della mumma romontscha. Quei seigi ina consolaziun el combat per l' existenza della lingua nazionala, quei seigi ina dustonza encunter il prighel smanatschont della germanisaziun. Gie, quella attenziun mundiala detti a vus tuts niev anim de carezar e defender vies lungatg-mumma tenor ils plaids de nies nunemblideivel P. Maurus Carnot: Quei che senumna interess per la caussa romontscha egl exteriur, sto esser carezia ella patria, la carezia denton ei era cheu pli ferma che la mort.

Jeu hai plidau.